

Filozofija i osviještena egzistencija

Samir Arnautović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Sažetak

Imajući u vidu međunarodnu referentnost, strogost i konzistentnost mišljenja, povijesno-filozofijsku kompetentnost, opus i autentičnost djela, Rasim Muminović je nesumnjivo najznačajniji bosanskohercegovački filozof. Svoju filozofiju on zasniva na povijesno-filozofijskim uvidima koji obuhvataju skoro sva referentna mjesta povijesti filozofije. Polazišta svoje misli on utemeljuje u Marxovoj i Blochovoj filozofiji, ali referira i na sva druga značajna i nezaobilazna mjesta povijesti filozofije. Ishodište Muminovićeve misli nalazi se u kritici modernog društva i postavljanju imperativa istrajavanja na humanističkim opredjeljenjima i umstvenom životu kao principu modernog svijeta. Muminovićevo djelo predstavlja cjelovit uvid u povijest filozofije i autentično filozofijsko stajalište prema izazovima savremenog svijeta.

Ključne riječi: Rasim Muminović, Marx, Bloch, filozofija, kritika modernog društva.

A. Egzistencijalne osnove filozofije

Polazeći od pitanja “šta je filozofija”, Rasim Muminović otvara pitanje ljudskog bivstvovanja. On filozofiju ne uzima kao samorazumljivu odrednicu za mišljenje o svijetu, kao što ni ljudsku egzistenciju ne uzima

niti kao samu sobom razumljivu, niti kao realitet evolutivnih procesa materijalnog svijeta. U tako postavljenom problemu razumijevanja filozofije, Muminović određuje svoju misao, ukazujući na nužnu vezu između egzistencije i filozofije.

Za njega filozofija svoje izvorište ima u egzistenciji čovjeka, koja svoju osobenost i neponovljivost nalazi u filozofiji. Tako se odnos mišljenja i bivstvovanja nalazi u kružnom kretanju koje nije dato nego zadato čovjeku kao smisao njegovog bivstvovanja. "Ma koliko asocijala na univerzalnu znanost, filozofija se zbiva u razbuđenom subjektu koji razmišlja otkud dolazi i kamo se vraća, što čeka i što ga čeka, čemu treba da se nada."¹ Čovjek nije sam po sebi subjekt, nego subjektom postaje gradeći *svjesni život* (Henrich) i sebe uvijek iznova potvrđuje u realnim egzistencijalnim situacijama, koje Jaspers naziva *graničnim situacijama*.

Muminović pritom ne gradi antropocentričku sliku razumijevanja svijeta, nego upozorava na ništavnost ljudske egzistencije, koja svoj smisao može naći samo u *svjesnom* bivstvovanju. U tom smislu se može reći da on zasniva jednu vrstu *moralnog imperativa* koji stavlja pred otvorenost ljudskog bivstvovanja. Smisao čovjeka je u *prosvjećivanju* i ispunjavanju vlastite egzistencije u *umstvenom djelovanju*. Ovaj imperativ proističe iz činjenice da je čovjek *umstveno biće*, pri čemu se umstvenost razumijeva samo kao potencijalitet, nikako kao faktičko stanje.

Drugim riječima, čovjek je obavezan *umstveno djelovati* zato, jer je jedino biće zemaljskog života koje ima um kao čistu potencijalnost. Imperativ *umstvenog djelovanja*, koji se na ovaj način uspostavlja u Muminovićevom djelu, nije dat nekim domišljanjem ili nametanjem putem argumentacije, nego samom biti ljudske egzistencije koja svoj smisao može naći samo u ispunjavanju onoga na čemu počiva. Filozofija je u tom smislu neodvojivo vezana za čovjeka i pripada mu iz njegove egzistencijalne osnove. "Na tom misaonom fonu je i njeno traganje za ljudskim bivstvovanjem kome ljudi pripadaju živeći ga, u čemu se pojavljuju kao njegovi projekti i borci protiv mutnih sila u sebi i svijetu. Pripadajući jedni drugima, oni tvore tkivo društvenog života i bivaju svjesni svog postojanja i to neposrednije i uvjerljivije od svega ostalog. Zato je *ljudska egzistencija topos zagonetkama i tajnama svijeta* koje su predmet filozofiranja koliko i ta egzistencija, koja sudjeluje u stvaranju novih oblika svijeta, u njihovom održavanju, ali i rušenju

¹ Rasim Muminović, *Uvod u filozofiju*, Sarajevo 1998., str. 15.

postojećih.”² Čovjek u svojoj egzistenciji, odatle, nužno sebi postavlja pitanja koja su u osnovi metafizičkog karaktera, a filozofija, sa druge strane, nužno ljudsku egzistenciju promatra kao jedno od polazišnih pitanja i mjesto nastanka mišljenja koje čini njen sadržaj i realni smisao artikuliranja u vremenu. “Upravo na to ukazuje filozofija, zbog čega onaj koji joj se istinski približi nema izgleda da više ikada umakne njenim zahtjevima.”³ Može se reći da je za Muminovića usud ljudskog bivstvovanja dat u filozofiji.

U tome se otkriva neohelenistički karakter mišljenja Rasima Muminovića koji je utemeljen u njegovom razumijevanju Kantove filozofije. Za njega je Kant bio mjesto svojevrsnog novog započinjanja filozofije, odnosno utemeljenja moderne filozofijske misli. Postaviti pitanje o mogućnosti saznanja za Muminovića je u osnovi postavljanje pitanja o mogućnosti djelovanja. Njegova kritika apologetike dobrim dijelom je određena kritikom razumijevanja mišljenja kao dogme bilo koje vrste.

Tako i mišljenje ukoliko je uistinu filozofijsko mora biti okrenuto čovjeku, biću iz čije egzistencije izvire. Filozofija stoga ne može biti ideologija, niti može biti u službi ideologije. “Nesporazum mora otpasti kada se shvati kritička priroda filozofije i njena potreba da u cilju adekvatnog izražavanja stvara neobične izraze, složene i ponekad dvosmislene.”⁴ Univerzalnost filozofijske misli nalazi se, prema Muminoviću, u njenoj univerzalnoj i znanstveno neutralnoj okrenutosti čovjeku i svijetu. Stoga filozofija jeste i ostaje određena antičkom mišlju, određujući se u različnim kontekstima kroz vrijeme.

Za razliku od njegovih brojnih savremenika Rasim Muminović se nije okretao “modnim tendencijama” koje su s vremenom nastajale i nestajale. On je zadaću filozofije vidio u totalitetu mišljenja i filozofiju razumijevao u određenosti povijesnošću. Relativizacija ove univerzalnosti za Muminovića je imala izvanfilozofijski kontekst. Prihvatanje trivijalne prolaznosti za njega je bilo izraz nedoraslosti stupnju filozofijskog promišljanja.

Egzistencijalni osnov razumijevanja filozofije kakav nalazimo kod Rasima Muminovića, ostavlja prostor za uspostavljanje paralele

² Ibid., str. 15.

³ Ibid., str. 19.

⁴ Ibid., str. 60.

između njegovog i Kierkegaardovskog razumijevanja filozofije kao stupnja egzistencije. Naravno, svako poistovjećivanje ideje filozofije kod Muminovića i Kierkegaarda bi bilo potpuno pogrešno. Ono što se ovdje, međutim, može razaznati je povijesno-filozofijski kontekst mišljenja u kojem uspostavljanje jedne paralele, čak i u različitom vremenu, vodi određenim relacijama koje imaju interpretativne implikacije.

Odsudni značaj mogućnosti uspostavljanja ovakvih paralela, međutim, nalazi se u nedvojbenom dokazu o filozofijskoj utemeljenosti mišljenja Rasima Muminovića. Njegovo razumijevanje filozofije odatle se jasno očitava kao refleksija znanja povijesti filozofijskog mišljenja, znanja filozofije zasnovanog na jedinom mogućnom osnovu – filozofijskom tekstu. Odatle dolazi i zahtjev za strogošću mišljenja koji je Muminović najprije stavljao pred samog sebe, a potom ispostavlja i svima onima koji su željeli sudjelovati u filozofijskom diskursu i govoriti o filozofiji.

Tako se filozofija u djelu Rasima Muminovića uspostavlja kao zadaća ljudskog bivstvovanja, svojevrsan *usud ljudske egzistencije*. Njegovo razumijevanje filozofije ovdje se otvara i u relaciji prema Heideggerovom razumijevanju *usuda metafizike*, postavljanju imperativa mišljenju, umjesto davanju krila i “umivanju” za potrebe “širokog” i općeprihvaćenog shvatanja. Filozofija nije “mrtav komad pokušstva koji možemo pomjerat tamo-amo kako nam se prohtije” (Fichte). Zato ona mora ostati određena strogošću mišljenja i svom izvoru u ljudskoj egzistenciji.

Uvod u filozofiju, knjiga koju Rasim Muminović objavljuje 1998. godine, stoga ima posebno mjesto u njegovom opusu. Karakteristika ovog uvoda u filozofiju je da se knjiga ne bavi općepoznatim stvarima vezanim za povijest filozofije. Ona ne tematizira ni neka određena, često okarakterizirana kao “školska” pitanja filozofije. Ova knjiga predstavlja Muminovićevo autentično izlaganje značenja i zadaće filozofije. U tom smislu je mnogo više od nekog upućivanja u filozofijsko mišljenje ili filozofiju kao duhovnu znanost. Ona je još manje upućivanje u povijest filozofije.

Muminović u svom *Uvodu u filozofiju* na autentičan način razmatra gotovo sva temeljna filozofijska pitanja. On pokazuje nužnost filozofijskih tendencija u kretanju prema proučavanju i interpretiranju ljudske djelatnosti, odnosno povijesnog značaja revolucija i velikih mijena u kretanjima čovječanstva. Ta nužnost se nalazi u određenosti izvorištem filozofije u ljudskoj egzistenciji. Određena egzistencijom čovjeka, filozofija nužno mora biti usmjerena na razumijevanje ljudskog djelovanja.

Na ovoj ravni slijedeći zadaću filozofije Rasim Muminović revoluciju vidi kao utopijsku zadaću društvenog angažmana u ostvarenju humanijih ljudskih odnosa. Slijedeći Marxovu misao, temeljno određenu Hegelovom filozofijom, Muminović društveni karakter filozofije ontološki uzima kao formu njenog ozbiljenja. "Stoga je time nametnuta filozofiji zadaća primjerena njenoj prirodi i različita od razumijevanja njene zadaće tokom povijesti filozofije uključujući i one filozofe koji su se zalagali za realizaciju određenih filozofskih problema u različitim razdobljima povijesti. Ambicija filozofije ovdje nije da postane znanošću nego da se okrene vlastitoj zadaći: otkrivanju i ostvarivanju smislenih realno-objektivnih mogućnosti, čime se i sama "ozbiljava"."⁵ Ozbiljenje filozofije pritom nije određeno ideološkim nastojanjima bilo koje vrste, nego samim izvoristom filozofijske misli.

Motiv ozbiljenja filozofije na jednoj strani se nalazi u moralnom imperativu humanizacije društvenih odnosa, a na drugoj strani povijesnim kretanjem filozofijske misli koja na jednoj razini postavlja zahtjev ozbiljenja ideja primjerenih suštini stvari. Ovdje se ne radi o dovršavanju *platoničke koncepcije* filozofije, ne radi se čak ni o realizaciji Marxove ideje socijalističkog društva, nego o razumijevanju povijesnog karaktera filozofijske misli.

Blochovu filozofiju on stoga smatra povijesno zrelim nastavkom Marxove interpretacije filozofije njemačkog idealizma. Iako je odbacivao interpretaciju koja se nalazi u *Njemačkoj ideologiji*, Muminović je na jedinstven način razumijevao značaj Marxovih ranih filozofijskih radova. U tom smislu *Kapital* za njega predstavlja samo eksplicaciju realizacije dijalektičke strukture zbiljnosti koja je izložena u *Ranim radovima*. Razumjeti smisao *Kapitala*, stoga je bilo nemoguće bez razumijevanja filozofijskih radova Karla Marxa. Tek sa ovim razumijevanjem *Kapital* dobija filozofijsku važnost.

Muminović se stoga nije libio kritizirati ni socijalističku vlast SFRJ, često se izlažući neprijatnostima i poteškoćama zbog toga. On svoj politički aktivizam nije vidio odvojenim od načina na koji je shvatao filozofiju. Vezujući svoju egzistenciju za filozofijsko promišljanje svijeta, on je društvene posljedice koje je osjećao smatrao manje važnim, nužnim popratnim pojavama kritičkog razumijevanja društva.

⁵ Ibid., str. 445.

B. Povijest filozofije i filozofijsko mišljenje

Razmatrajući povijesni kontekst nastanka Marxove filozofije, Rasim Muminović je povijesnost postavio za temelj nastanka jedne misli. Filozofija se artikulira kroz vrijeme i u vremenu. Ona je misao o bivstvovanju-u-cjelini (Heidegger) i kao takva se ne može drugačije artikulirati nego u vremenu, istovremeno obilježavajući to vrijeme i dajući mu temeljne odrednice. Stoga je za razumijevanje nastanka jednog filozofijskog mišljenja neophodno razumjeti povijesni karakter i uvjete u kojima ta misao nastaje i generira se.

Može se reći da oni koji nisu razumjeli da je Muminović interpretirajući i razmatrajući nastanak i razvoj Marxove, Adornove, Horkheimerove, Blochove i misli drugih mislilaca, koji su na filozofijski način korespondirali sa Marxovim idejama, bio i ostao u najužem značenju povjesničar filozofije, nisu razumjeli ni samu filozofiju. On je i na Filozofskom fakultetu u Sarajevu predavao predmet Historija marksizma koji je bio dio historijskih filozofskih predmeta, kasnije okupljenih pod Katedru za historiju filozofije, pokazujući i u pedagoškom radu da je Marxovo mišljenje dio kontingencije filozofijske misli koja se izražava u povijesno-genealoškom smislu.

Šta je zapravo filozofija, a šta marksizam, postavio je pitanje Rasim Muminović još 1968. godine.⁶ On Marxovo djelo u temeljnom značenju određuje filozofijskim, implicitno odbacujući ideološke konotacije i svakovrsne manipulacije njegovim mišljenjem. “U Marxovoj viziji filozofija dobiva svoj prometejsko-revolucionarni karakter, oslobađa se metafizike u cilju korjenitog mijenjanja svijeta i zbiljskog osmišljavanja egzistencije čovjeka.”⁷ U vremenu vrlo nesklonom filozofijskom promišljanju, Muminović se nije libio Marxovu misao jasno odrediti kao filozofijsku, visoko izdignutu nad ideološkim spletkarenjima komunističkih partija.

No, njegov se stav ne svodi samo na taj uvid. On ulazi u svestranu raspravu o raznim aspektima problema i brojnim teškoćama koje odatle nastaju. Zasnivajući svoje mišljenje na povijesno-filozofijskim uvidima, Muminović od marksizma zahtijeva humanističku koncepciju društva,

⁶ Rasim Muminović, *Aktuelnost filozofije u marksizmu*, Pregled, Sarajevo, br. 5–6/1968., str. 533–546.

⁷ Ibid., str. 534.

ostavljajući široki prostor za kritičko promišljanje aktualnih problema i uloge marksizma u njima. Osnovu za takav kritički pristup, koji će biti daleko iznad političkih rasprava i plitkih društvenih mešetarenja, Rasim Muminović nalazi u povijesti filozofije kao povijesti ideja.

Na tom pravcu razumijevanja društvenih odnosa, on misli da su ljudi stalno na raskršću utopije i realnosti, tako da filozofijsko razumijevanje odnosa među ovima ima odlučno značenje za razumijevanje čovjeka. Konceptija odnosa realnosti i utopije Ernsta Blocha, prema njegovom mišljenju, suvereno nadmašuje sve ostale interpretacije ovog fenomena, te je stoga uzima kao osnovu svog razumijevanja krize humanuma. Odatle odnos utopicuma i humanuma dobija specifičnu važnost za razumijevanje društvenih kretanja i povijesnih dešavanja. Sagledavanja povijesnih utjecaja i genealogije misli za Muminovića ima odsudnu važnost određenja pravca kretanja.

Humanum je za njega “srž ljudske prirode, snaga kojom se prevladavaju čovjekove slabosti, agens najdubljih nemira ljudskog bića”,⁸ dok se humanitet tiče međuljudskih odnosa u njihovoj socijalnoj sferi. Kriza humanuma nalazi se u otuđenju čovjeka, propadanju ljudskosti, u obesmišljenosti i neistinitosti čovjekovog svijeta, u nasilnom ugrožavanju pravde, slobode i ljudskog dostojanstva. Ovom gaženju humanuma, pokazuje Muminović u svojoj interpretaciji odnosa humanuma i utopicuma, utopijsko se suprotstavlja u raznim oblicima od kritike preko pobuna i humanističkog otpora do revolucije.

Zaključak u kojem se kaže da utopija ne samo da “otkriva nego i anticipira pa je stoga i odraz krize humanuma i izraz potrebe da se iz te krize izađe”,⁹ Muminović izvodi iz povijesno-filozofijske analize. On nedvosmisleno kaže da takav zaključak nije njegov nego pripada Blochovoj poziciji u povijesti filozofije. Na taj način Rasim Muminović svoju poziciju nedvosmisleno stavlja u kontekst povijesti filozofije, definitivno je udaljavajući od svih ideoloških konotacija. Svaka vrsta razumijevanja njegovog djela izvan konteksta *mišljenja, povijesti i znanja* u tom smislu je ne samo interpretativno nedostatna, nego i nekompetentna.

Monografska studija o Ernstu Blochu možda na najbolji način karakterizira strogost u pristupu povijesti filozofije. Filozofsku misao

⁸ Rasim Muminović, *Utopicum kao indikacija krize humanuma*, Praxis, Zagreb, 1–2/1972., 53–66, str. 60.

⁹ Ibid., str. 65.

Ernsta Blocha u filozofskoj literaturi na prostoru Jugoslavije Rasim Muminović je prvi temeljito, potpuno i vjerodostojno predstavio, pokazujući povijesno značenje i ulogu Ernsta Blocha u evropskoj znanstvenoj i kulturnoj tradiciji i tzv. “marksističkoj misli”.

Iako već u Predgovoru svoje monografije o Blochu, Muminović pravi ograde od kategorizacija i unaprijed zadatog formalnog i tematski struktuiranog izlaganja i raščlanjivanja Blochove misli, on uspijeva vrlo složenu, kako po fakturi, jeziku i idejama, također i vremenski protegnutu misao Ernsta Blocha jasno izložiti i markirati njene osnovne razvojne i strukturalne momente. Ovaj zadatak koji je stavio pred sebe Muminović je uspješno izvršio dajući cjelovitu interpretaciju Blochove filozofije, kojom je potvrdio ne samo da je najznačajniji poznavatelj djela ovog filozofa, nego i jedan od najkompetentnijih poznavatelja povijesti filozofije u ovom dijelu Evrope.

On je Blochovu filozofiju predstavio u povijesnim značenjima, ujedno ukazujući na to da je povijest filozofije nužno razmatrati kao živu misao koja aktivno utiče na aktuelna dešavanja i mišljenja. Pokazavši jasno da je Blochova misao kao originalna i jedinstvena tvorevina savremenog duha, istovremeno i izraz geneze Marxove filozofijske misli, Muminović je pokazao da je ova filozofija dala dimenziju istovremeno povijesnog i transcendirajućeg, pokušavajući misaono dosegnuti ono što je sadržano u kozmičkom kretanju.

U tom pogledu Muminovićevo monografija o Blochu, bez obzira na činjenicu da se ponekad usteže od potrebnih kritičkih refleksija koje mogu i da ne budu opravdane, ali su metodološki neophodne da bi se provjerilo i učvrstilo jedno iznutra motivirano stajalište, predstavlja veoma značajan doprinos proučavanju savremene misli, a to dokumentira visok stupanj misaone zrelosti autora. U realnim okvirima znanstvene referentnosti Muminović je svojom interpretacijom Blochove filozofije dosegao razinu evropskih povijesno-filozofijskih istraživanja i interpretiranja referencijalnih mjesta filozofijske tradicije.

C. Ethos i um

Filozofijsku misao Rasima Muminovića karakterizira povijesno-genealoški kontekst razmatranja problema i usmjeravanje “na samu stvar” bez nepotrebnih školskih i disciplinarnih stega. On je u pravom smislu riječi bio mislilac, filozof kojeg je ograničavala samo strogost

mišljenja i odgovornost za riječ. Iz te odgovornosti za njega je proisticala obaveznost jedinstva riječi i djela.

Muminović je na jedinstven način zahtijevao odgovornost za djela pred riječju. Sa tom odgovornošću on se odlučuje za tematiziranje moralnog djelovanja i obaveze na moralnost. Polazišta njegovih stajališta nalaze se u Kantovoj filozofiji i obaveznosti djelovanja čovjeka u skladu sa svojom umstvenom biti. Rastvarajući usko disciplinarno i pozitivistički shematsko promatranje etičkih problema Muminović je postavio pitanje o čovjeku i njegovoj biti, odnosno, njegovoj povijesnosti.

Rasim Muminović još 1978. u djelu *Ljudskost i povijesnost* otvara temeljno važna pitanja u razumijevanju čovjeka kroz njegovo činjenje. On povijesnost kao okvir ljudskog djelovanja razumijeva istovremeno područjem realne mogućnosti interpretiranja čovjeka. Postavlja se pitanje šta je interpretativni osnov sa kojeg je moguće pristupiti razumijevanju specifičnosti bivstvovanja čovjeka. Povijest filozofije ovdje ponovno dolazi u prvi plan kao slika genealogije mišljenja.

Tako se polazište mogućnosti razumijevanja ljudskog bivstvovanja postavlja u Kantovoj filozofiji koja u umstvenom utemeljenju ljudskog bivstvovanja nalazi mogućnost stvaranja interpretativnog osnova za odgovor na pitanje "Što je čovjek?". Na tom osnovu će Muminović u svom djelu *Filozofija i praksa* (1981.), nasuprot tadašnjim zastupnicima ideološki omiljenog dualizma teorije i prakse, izaći sa tezom o jedinstvu teorije i prakse. Filozofija, pokazuje to u svom tekstu, nije nikakav teorijski shematizam, još manje skup snoviđenja, a ponajmanje neka "praksa". Ona je temeljno razumijevanje svijeta iz kojeg se, na principima stvaranja društvene svijesti, artikulira realna društvena djelatnost.

Naravno, filozofija utiče na društvenu zbilju što će biti i tema kasnih Muminovićevih djela, ali ona sama nije nikakva "društvena misao", niti "društvena praksa". Ona je najneposredniji izraz ljudske biti i kao takva temeljno određuje i ljudsko djelovanje. Problematizirajući teško pregledivo polje "teorijsko-praktičkih pitanja", Muminović polazi od postavki Marxovog i Blochovog filozofijskog mišljenja, samjeravajući prema njima i nova iskustva moderne.

Pozitivni facit ovog Muminovićevog nastojanja sadržan je u tome da se bez disciplinarnog okoštavanja praxis izloži kao način opstojnosti čovjeka. Upravo to odbacivanje disciplinarnosti, vodilo je razumijevanju praxisa kao forme ljudskog djelovanja koju filozofija može odrediti, ali kojoj sama ne pripada. Revolucionarni smisao filozofije nalazio bi se

u usmjeravanju mišljenja prema ljudskoj djelatnosti i humanizaciji odnosa kroz humanizaciju društva u cjelini. Pitanje društva i društvene djelatnosti odatle prestaje biti političkim pitanjem i dolazi u područje filozofije i društvenih znanosti koje u bitnom trebaju odrediti ljudsko djelovanje. Platonička intencija koja se u tome može prepoznati, izraz je Muminovićevog shvatanja važnosti tradicije filozofijskog mišljenja za razumijevanje i djelovanje u modernom svijetu.

Važnost razumijevanja djelovanja kao temeljne odrednice za razumijevanje čovjeka Muminović na jedinstven primjer pokazuje u svom djelu *Ethos i ljudsko bivstvovanje* u kojem izlaže temelje filozofije morala, na autentičan način postavljajući zahtjeve za djelovanjem u skladu sa principima moralnosti. Osobnost ove knjige je što na jedinstven način ukazuje na povijesne i humanističke pretpostavke moralnog djelovanja i moralne svijesti. On potcrtava humanistički karakter etičkih kategorija, ali i na nepovoljne i poražavajuće konsekvence koje nastaju u uvjetima odsustva etičkih vrijednosti i etičkih ideala.

U djelu *Ethos i ljudsko bivstvovanje* Muminović se možda najjasnije očituje kao idealista, duboko određen Kantovom, Hegelovom i Marxovom filozofijom, on prelaz od etičkih ideala ka humanim društvenim odnosima nalazi u idealu stvaranja društva koje će počivati na principima Marxove kritike građanskog društva. U tom smislu Muminović veoma jasno i argumentirano konfrontira današnja društva u kojima iščezavaju moralne vrijednosti i moralni kriteriji, društvenim nastojanjima koja su se javila u povijesti, a koja su usmjerena na uspostavljanje ljudske zajednice na temelju moralnih vrijednosti.

On pokazuje da su pravde, istine, dostojanstva, dobročinstva, altruizmi, poštenja i iskrenosti samo puke apstrakcije u današnjem svijetu. Odatle dolaze i opasnosti koje današnji svijet ne čine "najboljim mogućim", kao što i neposredne životne odnose udaljava od antičkog ideala "dobrog života". Dovodeći etiku do važnosti prve discipline do metafizike Muminović poduzima autentičnu kritiku modernog društva i dijalektike dehumanizacije društvenih odnosa.

Može se reći da nema niti jedne značajnije moralne karakteristike čovjeka i etičke kategorije koja nije preispitana i temeljito analizirana u Muminovićevom djelu. Stoga nije pretjerano reći da se u filozofskom djelu Rasima Muminovića radi o polaganju temelja za jedan cjelovit sistem filozofije morala. Pritom je važno istaći da on nema namjeru oblikovati neki sistem etičkog mišljenja, ili sistem filozofije u kojem bi na

neki konkretan način bile objašnjene sve etičke kategorije i vrijednosti. On ne želi dati norme moralnog i nemoralnog, nego ukazati da se u osnovi moralnog djelovanja nalazi mišljenje.

Samo na taj način je moguće oblikovati *svjesni život* (Henrich) kao formu umstvenog bivstvovanja i ispunjenja vlastite unutarne prirode čovjeka. Odbrana ljudskosti u kasnom Muminovićevom djelu *Filozofija i društvena događanja* stoga postaje imperativ društvenog angažmana. "Ljudi ne mogu imati samo *prava* bez ličnih *dužnosti*, jer bez dužnosti nema ni zajednice pa ni ljudskih prava. Oni se u zajednici moraju pridržavati odgovarajućih pravila i ponašanja, tj. izvršavati određene dužnosti prema zajednici i međusobno. Radi se o međuljudskim odnosima saradnje koliko i o individualnom i kolektivnom poštovanju ličnosti, pomoći i podršci u opasnosti, te solidarnosti u otklanjanju opće opasnosti."¹⁰ Sve obaveze i odgovornosti čine sistem društvenih odnosa u kojima čovjek iskazuje umstvenost kao svoju suštinu.

Kritika društvenog angažmana, posebno kritika ratnih zločina, u Muminovićevom djelu proističe iz razumijevanja osnova ljudskog bivstvovanja. Obaveza umstvenosti kao osnova etičke obaveznosti polazište je kritike društveno destruktivne svijesti koju Muminović otkriva u većini ideologija XX stoljeća. Odatle razumijevanje određenih društvenih odnosa mora počivati na etičkim stajalištima koja jedina daju garanciju dugoročnosti i stabilnosti životnih procesa i formi individualnog i općeg razvoja.

D. Filozofija i društvo

Cijelim svojim djelom Rasim Muminović se u ishodišnom značenju bavio odnosom društva i filozofije. Društvo je područje u kojem se znanje, a poglavito filozofija kao duhovna znanost, ozbiljuje. Naravno, i ovo shvatanje pozicije društva u odnosu na filozofiju i totalitet zbilje kod Muminovića je utemeljeno u povijesti filozofije, preciznije u Hegelovoj i Marxovoj filozofiji.

Muminoviću društvo neće biti područje istraživanja u političkom ili sociološkom smislu, nego u smislu kritike neumstvenog djelovanja čovjeka i potvrđivanja filozofije kao pokretača društvenih promjena. "Čovjek kao *element obezglavljene mase* je nosilac nasilja i zato se on *mora*

¹⁰ Rasim Muminović, *Filozofija i društvena događanja*, Sarajevo, 2010., str. 532.

mijenjati kao subjekt nasilja da bi se nasilje ukinulo, što je iluzorno bez ukidanja *alijenacije* kao izraza njegove izbezumljenosti. Tek kada se čovjek vrati svom društvenom biću kao svojoj humanističkoj prirodi bit će u mogućnosti da gospodari sobom bez gospodarenja drugima. Samo tako dezalijeniran u stanju je da se suoči sa sobom i osudi svoja prljava djela sa robovanjem ideologiji i njenim posljedicama da shvati kako bazu nasilja čine sredstva prinude kojom se ostvaruje nasilje nad ljudima. Zato ako hoće mir i humanističke odnose ljudstvo se mora *osloboditi militarističkih sredstava i eliminirati protivrječnosti stvaranjem uvjeta za demokratsko društvo*. Čovjek se može potvrđivati u društvu samo u mjeri kojom njegova svijest određuje njegov svijet i koja se potvrđuje njegovim djelom kao djelom koje treba da bude sve manje ovisno o vladavini nasilja i institucija.”¹¹ Kritika društva koju Muminović poduzima određena je humanističkim načelima. Čak i onda kada ih je nemoguće u potpunosti realizirati, smatra Muminović, čovjek je dužan težiti njima.

Društvene mijene mogu biti izazvane ili humanističkim motivima ili odsustvom uma i zločinačkim namjerama. Savremeni čovjek se nalazi pred opasnošću priklanjanja materijalističkom svijetu, koji je određen profitom i manipulacijom i koji za Muminovića ima sve odlike *dehumaniziranog svijeta*. “Savremeni čovjek je zabasao u takvo bespuće da ga jedva mogu dozvati reminiscencije antropološke misli. Vjoran svom mutnom nagonu koji svojom sirovošću podsjeća na životinjstvo, i dosljedno tome, on se gubi u materijalnim i unificiranim vrijednostima, uranja u društvenu anonimnost noseći pečat prokletstva da prodaje iskrenost za formalitet, istinu za privid i sl. Sve više mehanizira svoj oskudni život noseći tako žig vremena u kome živi i sve dublje osjeća strah od ljudi, a sve manje od prirodnih sila i tako razvija distanciju između sebe i drugih osjećajući prostranstvo pustoši svoje egzistencije.”¹² Sa pozicija kritike modernog društva Muminović razumijeva destruktivno ljudsko ponašanje. Kao vrhunac destruktivne svijesti koja se razvija u *zastranjenju* modernog društva, on postulira zločin kao društveni čin.

On problemu zločina ne pristupa sociološki, kao ni psihološki. Zločin je za njega izraz svijesti i stoga zahtijeva epistemološku analizu i razumijevanje uvjeta u kojima ta svijest nastaje i razvija se. On ukazuje

¹¹ Rasim Muminović, *Zarobljeni um*, Tuzla, 2000., str. 31.

¹² Rasim Muminović, *Filozofija i društvena događanja*, Sarajevo, 2010., str. 129.

na to da je za prevladavanje destruktivne svijesti nad umom potrebna cijela kultura u kojoj se takva svijest može razvijati i kasnije postati priznatim načinom odnošenja u društvu. Sa tom namjerom Rasim Muminović piše trotomno djelo *Filozofija ideologije*. U *Filozofiji ideologije* daje panoramski pregled destruktivnih ideologija XX stoljeća.

Kritički tok svijesti koji izlaže u ovom djelu nijednu ideologiju ne ostavlja bez prikazanih užasnih posljedica na ljudsku povijesnu zbilju koja degenerira u oblike suprotne humanističkoj biti umstvenog života. Ideologija je, pokazuje Muminović, suštinski štetna po čovjeka i predstavlja redukciju njegovih sposobnosti na ograničene društvene ciljeve. Ona je u destruktivnoj formi izraz *pervertirane svijesti* i opasna je za svako društvo. "Data u osnovi destruktivne ideologije *pervertirana svijest* je posebno opasna kada postaje izvor *nacionalističke svijesti* ili *rasističke teorije*, inače imunih na kulturne i civilizacijske utjecaje kao i na epohalne povijesne promjene."¹³ Destruktivne ideologije su koncepti radikalnog dehumaniziranja društva i u svojoj osnovi predstavljaju anticivilizacijske pokrete.

Filozofija ideologije je suštinski kritika destruktivne svijesti i svojevrsan poziv na istrajavanje na principima humanizma. Za Muminovića u tom smislu kritika ima ne samo teorijski, nego i društveni značaj i rezultira evidentnim promjenama. U tom smislu "u domen pozitivne kritike ulazi i kritika mistifikacije koja polazi od *mistificirane svijesti* koja lišava čovjeka stvarnosti pa time i istine o njoj. To je svijest izgubljenog čovjeka koji *ne drži do mišljenja drugih niti do životne prakse ljudi*, što joj se neizbježno sveti."¹⁴ Takva svijest za Muminovića predstavlja realnu opasnost ne samo po pojedina društva, nego i po čovječanstvo u cijelosti.

Zato on kao zadaću filozofije vidi borbu protiv destruktivnih oblika društvene svijesti i znanje kao oruđe te borbe. "Danas se, uprkos svemu, gotovo svaka zemlja zatekla pred zadaćom da se brani od sila koje ugrožavaju njen integritet i suverenitet, što ih tjera da se okreću *ekonomskoj i političkoj moći*, dakle, moćima oprečnim *ljubavi i dobroj volji*, a komplementarnim *negativnim strastima i mržnji*."¹⁵ Helenistički

¹³ Rasim Muminović, *Filozofija ideologije. Ideološko otrežnjavanje. I. Ideologija i trezvenost*, Sarajevo, 2000., str. II.

¹⁴ Ibid., str. 403.

¹⁵ Rasim Muminović, *Filozofija ideologije. Ideološko otrežnjavanje, III Izazovi novog milenija*, Sarajevo, 2010., str. 356.

princip razumijevanja odnosa među ljudima, ali i kozmičkog poretka i u kasnom Muminovićevom djelu ostavlja znakove da se nalazi u osnovi misli na kojoj počivaju njegovi teorijski uvidi.

Panorama destruktivnih ideologija XX st., koju Muminović ocrtava, ponegdje prelazi i u emotivne svjetove gađenja, prezira ili, pak, sućuti i tuge nad žrtvama povampirene svijesti i njezinog djelovanja na planu nehumane i genocidne porivne moći. On pokazuje da tragika zla svoje osnove uvijek ima u daljoj i bližoj povijesti, ona je nezamisliva bez okruženja koje je omogućava i artikulira. U tom smislu Muminović ostavlja kao nedovršenu zadaću opsežno epistemološko istraživanje strukture socijalne svijesti koja se nalazi u osnovi destruktivnih ideologija i činjenja zločina.

Muminovićeva kritika ideologije u stvari je kritika svijeta zasnovanog na materijalnim vrijednostima i odbacivanju duhovnosti. Istrajavajući do kraja na humanističkim vrijednostima Muminović je ostao kritičar društva koje producira konflikt i alijenaciju kao socijalne vrijednosti. Filozofija, znanost i kultura su u tom smislu za njega bile i ostale istinske vrijednosti primjerene suštini ljudskog bivstvovanja. U tom smislu one ostaju trajnim smjerokazima kretanja čovjeka u otvorenim prostranstvima univerzuma.

E. Muminovićevo djelo danas

Nesumnjivo filozofijsko utemeljenje mišljenja Rasima Muminovića predstavlja ne samo jedinstvenim filozofom, nego i jedinstvenom bosanskohercegovačkom znanstvenom i kulturnom referencom. Istrajavanje na principima humanizma i posvećenost filozofiji kao izvorištu znanja, Muminovića predstavlja idealistom u strogom i pozitivnom kontekstu mišljenja ovog određenja. Kao takav, on je nužno smetao estradnim znanstvenicima svoga okruženja, te je bivao izložen zlobnim i ponekad i neciviliziranim komentarima. Uprkos svemu, o njemu svjedoči djelo koje stoji iza njegovog imena.

Ne samo zbog dugogodišnje saradnje i prijateljstva sa Ernstom Blochom, Rasim Muminović je bio najpriznatiji bosanskohercegovački filozof u evropskim okvirima. Saradnja sa priznatim evropskim filozofima je samo potvrđivala njegovu misaonu utemeljenost. Stipendije i priznanja koja je dobio od strane Humboldt Stiftung-a samo su institucionalni znak respekta koji je Muminović uživao u evropskim, prije svega

njemačkim filozofskim krugovima. Poštovanje kolega sa njemačkih univerziteta, sasvim sigurno nadilazi i ovaj visoki nivo akademskih i znanstvenih priznanja koja je Rasim Muminović dobijao institucionalno.

Nažalost, onoliko koliko je bio respektiran u inozemstvu, ostao je neprihvaćen u svom okruženju. Znanstvene i duhovne referencije mu nisu oproštene u sredini kojoj je dao najviše i za koju je trebao predstavljati intelektualnu paradigmu. Stoga činjenica da Rasim Muminović, uprkos neusporedivo većem znanstvenom i intelektualnom doprinosu od "odabranih", nije biran u ANUBiH, danas samo govori o supstancijalnoj ispraznosti ove institucije.

Uprkos mogućim kritičkim opaskama na Muminovićevo mjestimično emotivno uranjanje u probleme društvenih konflikta, ostaje činjenica da su njegove povijesno-filozofske, unutar čega etičke, estetičke i socijalne analize, vrhunac onoga što danas imamo u nekom bosanskohercegovačkom filozofskom naslijeđu. U tom smislu, govoreći o djelu Rasima Muminovića, neupitno je da je on danas najznačajnije filozofsko ime filozofske misli nastale u Bosni i Hercegovini. Pritom se ne smije zaboraviti da iza ovakve konstatacije stoji i činjenica da je on bio i najpriznatije, ako ne i jedino priznato bosanskohercegovačko filozofsko ime u evropskim okvirima. Nije li ignoriranje ove činjenice dovelo do toga da danas ne možemo govoriti o bosanskohercegovačkoj filozofskoj tradiciji, a da ne zapadnemo u provincijalizam, površnost i kvazireferentnost?!

Samir Arnautović

PHILOSOPHY AND CONSCIOUS EXISTENCE

Abstract

Having in mind international reference, rigor and consistency of opinions, historical and philosophical competence, opus and authenticity of the work, Rasim Muminovic is undoubtedly the most significant Bosnian-Herzegovinian philosopher. His philosophy is based on historical and philosophical insights that cover almost all reference points of philosophy history. The starting point of his thoughts is based on the Marx and Bloch philosophies, but also refers to all other significant and unavoidable places of philosophy history. The origin of Muminovic's thoughts lies

in the criticisms of modern society and imposition of the imperative of persistence into humanistic orientations and mindful life as the principle of the modern world. Muminović's work presents a complete insight into the history of philosophy and an authentic philosophical viewpoint of challenges of the contemporary world.

Keywords: Rasim Muminović, Marx, Bloch, philosophy, criticism of modern society.